

Северо-Западный Кавказ в целом очень сложный регион. А Краснодарский край в особенности, т.к. он является приграничной зоной и сферой интересов различных государств.

В настоящее время здесь проживает более 80 народов и народностей. Однако далеко не все из них из-за малочисленности и характера расселения оказывают влияние на этнодемографическую ситуацию.

В формировании армянского национального меньшинства на Кубани можно выделить три этапа: первый -это волны миг-

ВАРВАРА МАРКАРЯН

Краснодар, Кубанский гос. университет, кандидат экономических наук

как "Ермелхабль" (армянское село), Сурб хач (ныне Буденновск) и множество других поселений сельского типа.

После образования 10 марта 1866 г. Черноморского округа и предписания российского правительства, согласно которому разрешалось иностранноподданным христианского вероисповедания обосновываться в новом административно-территориальном образовании, усилился приток турецкоподданных армян. В это время "признали было полезным населять его более привычными к подобным условиям греками и армянами, которые массами приходили из Малой Азии и получали значительные льготы при возвращении". Для этой цели в Турцию командировали посланников, которые привлекали на

до 60-х годов большинство населения в Краснодаре было армянским. Казаки жили в основном в станицах. Это было до тех пор, пока во время хрущевской оттепели колхозникам стали выдавать паспорта и они могли выехать на постоянное жительство в город. Есть архивные данные, что все крупные и значимые строения, ныне это в основном административные здания, музеи и т.д., до революции принадлежали армянам, грекам и евреям.

Сейчас армянские следы с лица города постепенно стираются. Улица Шаумяна, к примеру, почему-то переименована в Рашилевскую, хотя многие проспекты и площади Краснодара по-прежнему носят имена одиозных большевиков.

В советские времена, вплоть

адыгейской культур. Таким образом, происходит формирование качественно новой общности, объединенной единым национальным самосознанием и интегрирующейся в общерегиональное социальное пространство. Однако из-за стихийного развития данных процессов на определенном отрезке возникла опасность открытого межэтнического столкновения, угроза которого сохраняется и на сегодняшний день.

В 90-е гг. за короткий промежуток времени в результате массового миграционного прироста численность армян в регионе увеличилась более чем в три раза, что, в свою очередь, стимулировало масштабное проявление национально-культурного и духовного возрождения диаспоры. Негативной сто-

наши армяне, а это не наши, - говорит глава Кубанского казачьего войска Владимир Громов, возглавляющий также Департамент по военным вопросам администрации края. - Они даже сами между собой не ладят - коренные армяне и те, кто живет здесь последние годы", - уверяет атаман. Разделяя, легче властвовать. В этом нет ничего нового. К сожалению, некоторые представители краевой администрации порой прибегают к тем же приемам. Губернатор Александр Ткачев в свое время позволил себе неосторожную фразу о том, что окончание фамилии на "ян", "швили" и "оглы" будет считаться основанием для выдворения. При этом он утверждал: "Президент нас поддерживает, предлагает активно действо-

АРМЯНСКАЯ ДИАСПОРА КУБАНИ

рации до 1915 г., Армяне этой волны ассимилировались полностью и только некоторые помнят, что они происходят из так называемых черкесогаев, вторая волна - беженцы из Турции после 1915 г.. Они интегрированы в российское общество полностью и только пожилые люди этой волны говорят на своих диалектах и делятся на трабзонцы, дженики, карсены и т.д. Третья волна - это переселенцы из Армении и беженцы 80-90 годов из Азербайджана.

Первые армянские переселенцы появились на территории Северо-Западного Кавказа еще задолго до возвращения здесь Российской империи.

В отличие от других армянских диаспор, армяне Краснодарского края в этническом отношении менее однородны. Здесь представлены разные субэтнические группы армян: амшены, хемшилы, черкесогаи и другие.

Многочисленные исторические свидетельства говорят о том, что еще 800 - 900 лет назад, когда орды кочевых племен занимали Армянское нагорье, были волны переселения армян на юг нынешней России. По преданию, первыми переселенцами были армянские воины, которые появились в горах Черкесии в XI-XII вв., и с почетом были приняты местным населением.

Покидая свои исторические территории, трудолюбивые мирные жители исторической Армении, землепашцы и строители по своей природе, переселялись на Север и осваивали плодородные обширные земли черкесских племен, которые в это время занимались в основном животноводством. Оказавшись среди дружественных и гостеприимных черкесов, через 2-3 поколения армяне утратили свой язык и стали говорить на языке местных народов, родились семьями и ассимилировались. И сейчас многие известные адыгейские семьи помнят, что их предки происходят от черкесогаев (Аведовы, Богарсуковы, Тарасовы, Черачевы, Демерджиевы и многие другие).

Другая волна армянских переселенцев была из Крыма. Переprавившиеся через Черное море, Керченский пролив, Азовское море и расселившиеся по степям Юга России по приглашению Екатерины Второй, они основали множество поселений, среди которых Нор-Нахичевань близ Ростова, город Армавир, который в адыгейских преданиях упоминается

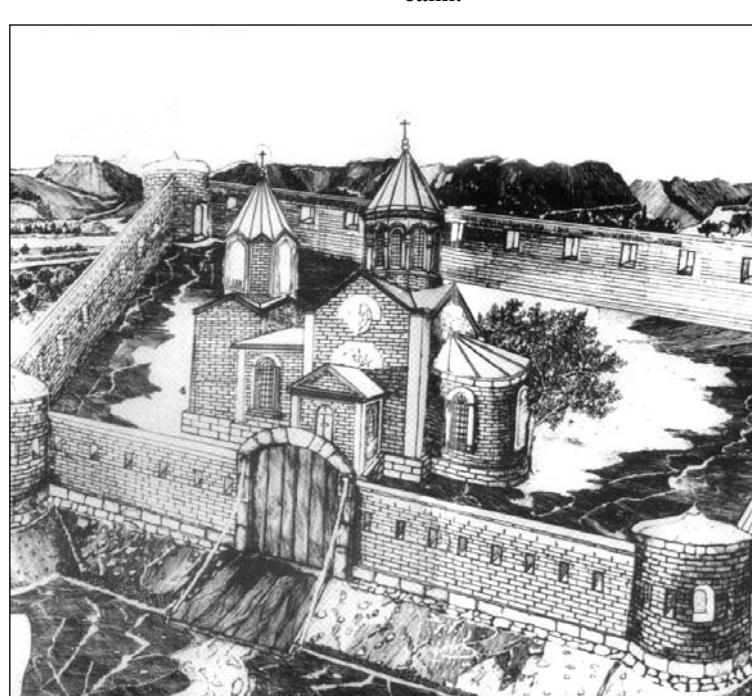
Армянская церковь в Армавире

жительство в Черноморский округ армян и греков. Периодически в Порту направлялся агроном Хатисов, "чтобы приобрести оттуда армянских выходцев для первоначального заселения края".

С согласия русской администрации в течение 17-18 веков происходило переселение и черкесских армян на территории, подконтрольные России.

Наши соотечественники верой и правдой служили русским царям, которые поощряли приток в край армян. В соответствии с указом императрицы армян в организованном порядке стали переселяться на Кубань из Западной Армении, Персии и Крыма. Переселение преследовало цель усилить в крае христианский фактор и создать почву для развития торговли. Армянским купцам, желающим перебраться на Кубань, предоставлялись льготы. Их освобождали от воинской повинности, оброка. История запечатлела достаточно свидетельств весомого вклада армян в развитие края. Хранит историю и память о том, что до революции Екатеринодар (так раньше назывался Краснодар) был одним из центров армянской культуры. Здесь действовали три армянских храма, община имела свою гимназию, издавала газету.

Последняя армянская гимназия в Краснодаре, ныне это величественное здание краевой библиотеки имени Пушкина, была закрыта в 1936 г., чуть позже была сожжена и последняя в городе армянская церковь. Старожилы говорят, что

Первоначальный вид армавирской церкви.

до бурных 80-х годов, в общественной жизни следов армянского присутствия не было видно. Ни в руководстве, ни в прессе не фигурировали армянские фамилии, но были академики Гарушев, генерал Карамов и т.д. - местные обрусевшие армяне.

На современном этапе национально-культурное возрождение армян региона приобрело мощный импульс и ведет к нивелированию субэтнических границ: исчезают говорные и диалектные различия, утрачиваются обрядовые особенности. Наряду с этим ощущается и влияние русской, украинской,

Историю переписывать никто не собирается. Местные националисты, стремящиеся к ограничению роли армянского фактора, нашли другой способ. Они искусственно разделяют кубанских армян на новых и старых, на своих и чужих. Если у человека армянское происхождение, но он не владеет родным языком и ходит молиться в православную церковь, то он свой. Если же приехал 15-20 лет назад и дома разговаривает на армянском, то отношение к нему несколько иное. "Когда мы говорим об армянах, мы четко отличаем - вот это

вить". В итоге пресс-секретарь Владимира Путина вынужден был выступить с официальным заявлением "о недопустимости" подобных выступлений и тем более ссылок на президента.

После сделанного Кремлем замечания краевые чиновники стали несколько корректировать в высказываниях. Но и сегодня многие на себе ощущают различия в национальной политике, осуществляемой федеральными властями и краевым руководством.

За последние 15 лет на Кубани в этом смысле ничего не изменилось. В свое время губернатор Егоров запретил рейсы из Еревана, чтобы армяне сюда не ехали. Это он первым стал делить армян на "наших" и "не наших".

Миграционные законы Краснодарского края жестче, чем общефедеральные.

С призывами гнать армян с Кубани выступают не только махровые нацисты из РНЕ (Российское национальное единство), но и некоторые казачьи атаманы. За последние 7-8 лет в Краснодарском крае несколько раз имели место серьезные столкновения между казаками и армянами. Поводом чаще всего становились обычные бытовые споры. Ни для кого не является секретом, что за всем этим стоят силы, имеющие собственные экономические интересы в этом регионе. Межнациональным конфликтом такого рода инциденты называть трудно, так как часто немало русских бывает и на стороне защитников армян. Все понимают, что лозунг "Армяне, вон с Кубани" не имеет ничего общего ни с национальным интересом России, ни с отношением русского народа к населяющим страну этническим меньшинствам.

Десятки представителей русской интеллигенции обратились с обращением в прокуратуру с осуждением провокации, имевшей место в марте-апреле 2005 года в Новороссийске. Бытовой конфликт между греками и казаками едва не привел там к армянским погромам. Хотя армяне были причастны к случившемуся только тем, что кафе, в котором имел место инцидент, принадлежало руководителю местной армянской общины Владимиру Мхитаряну. От кафе после нападения мало что осталось. Следует отметить, что Мхитарян - депутат городского совета и директор крупной птицефабрики.

(Продолжение следует)

МИХАИЛ КУЗУБ
Кандидат философских
наук, г. Туапсе

ПОЛКОВНИЧЕ - ՊՈԼԿՈՎՆԻ

Из воспоминаний Мелконяна Арзумана Мамприковича

(Тамбуридис Алека, 1936 г.р.,
проживающего в пос. Архипо-Осиповка Туапсинского
района, ул. Вуланская, 49)

(Начало 2010 №4-5)

В 1914г., когда началась война, мои греческие бабушки Десpine и дед Илья Тамбуридисы жили в Турции, в армяно-греко-турецком селе Эхри-Дере под Чаршамбой. К тому времени у них было два сына Константин и Авраам. В тот год моего деда Илью призвали в армию, где он вследствие погиб. В июне 1915 г. моя бабушка с другими женщинами полола табак на присельской возвышенности, когда в селе раздались крики, вопли, стечения. Женщины кинулись к своим домам. Когда бабушка подбежала к первому дому деда Галайджи, то увидела турецких заптиев и курдских аскеров, которые вытащили уже совсем старого деда на улицу и отрубили ему голову как барану, после чего стали грабить имущество и подожгли дом. Бабушка огородами добралась домой, вся дрожала от испуга. По совету свекрови она взяла своих детей, одного за руку, другого посадив за плечи, бежала в лес. "Лучше умереть в лесу от голода или диких зверей, чем погибнуть от аскерской сабли" - решили они. Но не успела она дойти до леса, как её с детьми догнали два заптия на конях. Один из них схватил бабушку за косу и вынул клинок. Другой же стал его отговаривать: "Отпусти её, не бери грех на душу, всё равно подожнут". Из-за этого заптии даже поссорились,

но бабушку оставили в покое, и она продолжила свой путь.

В лесу бабушка укрывалась несколько дней, припасов никаких не было. Когда смеркалось, спускалась в пустые армянские сёла, где в огородах находила кое-что съестное. Однажды в лесу бабушке повстречался молодой грек, тоже с семьёй. Смотрит бабушка издали на него, как будто сильно похож на её брата. "Николос ты? Это я, Десpine." - говорит она ему по-гречески. Это действительно оказался её брат Николос, который с женой и двумя маленьими близнецами, испуганный резней армян также укрылся в лесу. Так вместе они пробыли до зимы. Еды почти не было, голодали. Иногда детей семи - десяти лет посыпали в сёла, разжиться хоть какими-нибудь припасами. От голода особенно страдали дети, многие взрослые ослабевали и болели. По лесам рыскали заптии в поисках укрывшихся, у многих беженцев сдавали нервы. Костры ночью разжигать было нельзя, чтобы не заметили, греться было негде, наступали холода. В одну из таких ночей Николос отправил сестру и жену с подростками разведать, где можно разжиться хоть чем-нибудь. Сам же умертвил своих мальчиков, чтобы их голос ночью не выдал всех беженцев. Сестра очень переживала из-за этого, ругала его, на что он отвечал "Мы все равно погибнем,

а детей заберут в приют и сделают турками, пусть лучше умрут, чем станут турками". Так, греческие и армянские беженцы пробыли в лесу почти полгода. Когда выпал снег и стало особенно холодно, решили расходиться кто куда, так как в лесу

своих погибших детей, Мамприк и Дзеран, бабушку стали звать Эллас. Жизнь в Турции становилась невыносимой, каждый день христианин подвергался опасности. Необходимо было бежать. Брат деда Мисак, окончивший колледж в Мерзифоне подрядился в рабочие к американским миссионерам и отправился в Америку, с ним же уехал и третий брат. Гарабед же решил отправиться в Россию, которую он знал и где часто бывал. К тому же под Адлером, в селе Холодная речка, была замужем его старшая дочь Еран. На берегу моря под Самсуном собралось до

вало к борту баркаса. "В солнечном море я своего ребёнка похоронила, и солёными слезами обмывала" - вспоминала потом бабушка Десpine-Эллас.

Наконец, не сумев высадить людей в Геленджике, команда в один из ночей подвела судно к берегу между Геленджиком и Фальшивым Геленджиком (ныне село Дивноморское). Пассажиры были вынуждены вплавь добираться до берега. Первым делом там отыскали родник, чтобы утолить жажду, возле него и зачеховали. Когда проснулись, оказалось, что весь лагерь окружен русскими пограничниками. Выяснив суть да дело, командир пограничников постановил, что те, у кого есть родственники в русских сёлах, смогут отправиться к ним, а те у кого таковых не оказалось, препроводили в Новороссийский пограничный участок. По каким-то причинам дедушка не захотел ехать к своей дочери Еран в Адлер, и стал дожидаться официального постановления. Однажды по просьбе беженцев пограничники сопроводили их на рынок для покупки съестного. Там Гарабед увидел двух амшеникских армян-земляков, ими оказались Татул Арут из Полковничего и Симун Гарабед из Шебши. В Новороссийске они продавали артельную бандарную клепку. Симун дед пригласил Мелкона поселиться в Шебши и предоставил поручительство за него пограничникам. Так в 1923г. мой дед, Мелконян Гарабед Агопович, с семьёй переселился в армянском селе Шебша. Впоследствии мы переехали в Полковничье, где я и родился. После Отечественной войны переселился в Архипо-Осиповку.

յումը դռն պօնուշ լաշուր կեղին (Կոսանի կրէստ): Ընդէն գէծակ մէջ վարէկիմ մէւ: Աղ հային փախած էր Օռդուրու կերմնուն. 1915 թրվին, ընօնիկը վայձկած, օնձած էր Կրազիստոն ու յել էշտուշը վախէր գու: Յոդ հետ առած ունէր, յօխմկը լաշուրը խտկած ու գինալի գու: Յոդ հիմի լաշուր կեղն ա: Պասը դէօնը սադրած ունէր մէյվալուր ու թուտունլուր: Ցածը թաց դէօնը չալտուլուր (արդինձի այլ): Աղ նաշտը հավանէծակ մօյս իրնու ուզիք առնուշ, խօսկ դրվագ իրնօր, թուման զալի վագօններով դարին օնծութին Սիրիի՝ Տօնսկ: Տօնսկու լագէրին շաղ ու շաղ մաշտ օնօտուտինըն մէրօ: Մէնօնընուն չըպահու:

Զուբայրու դարին սօնդալով Տուղապսու, լրծին զընդու: Հրոնըն ալ մալի վագօններով դարին օնծութին Սիրիի՝ Տօնսկ: Տօնսկու լագէրին շաղ ու շաղ մաշտ օնօտուտինըն մէրօ: Մէնօնընուն չըպահու:

Զուբայրու դարին սօնդալով Տուղապսու, լրծին զընդու:

Հրոնըն ալ մալի վագօններով դարին օնծութին Սիրիի՝ Տօնսկ:

Տօնսկու լագէրին շաղ ու շաղ մաշտ օնօտուտինըն մէրօ: Մէնօնընուն չըպահու:

Զուբայրու դարին սօնդալով Տուղապսու, լրծին զընդու:

Հրոնըն ալ մալի վագօններով դարին օնծութին Սիրիի՝ Տօնսկ:

Տօնսկու լագէրին շաղ ու շաղ մաշտ օնօտուտինըն մէրօ: Մէնօնընուն չըպահու:

Զուբայրու դարին սօնդալով Տուղապսու, լրծին զընդու:

Հրոնըն ալ մալի վագօններով դարին օնծութին Սիրիի՝ Տօնսկ:

Տօնսկու լագէրին շաղ ու շաղ մաշտ օնօտուտինըն մէրօ: Մէնօնընուն չըպահու:

Զուբայրու դարին սօնդալով Տուղապսու, լրծին զընդու:

Հրոնըն ալ մալի վագօններով դարին օնծութին Սիրիի՝ Տօնսկ:

Տօնսկու լագէրին շաղ ու շաղ մաշտ օնօտուտինըն մէրօ: Մէնօնընուն չըպահու:

Զուբայրու դարին սօնդալով Տուղապսու, լրծին զընդու:

Հրոնըն ալ մալի վագօններով դարին օնծութին Սիրիի՝ Տօնսկ:

Տօնսկու լագէրին շաղ ու շաղ մաշտ օնօտուտինըն մէրօ: Մէնօնընուն չըպահու:

Զուբայրու դարին սօնդալով Տուղապսու, լրծին զընդու:

Հրոնըն ալ մալի վագօններով դարին օնծութին Սիրիի՝ Տօնսկ:

Տօնսկու լագէրին շաղ ու շաղ մաշտ օնօտուտինըն մէրօ: Մէնօնընուն չըպահու:

Զուբայրու դարին սօնդալով Տուղապսու, լրծին զընդու:

Հրոնըն ալ մալի վագօններով դարին օնծութին Սիրիի՝ Տօնսկ:

Տօնսկու լագէրին շաղ ու շաղ մաշտ օնօտուտինըն մէրօ: Մէնօնընուն չըպահու:

Զուբայրու դարին սօնդալով Տուղապսու, լրծին զընդու:

Հրոնըն ալ մալի վագօններով դարին օնծութին Սիրիի՝ Տօնսկ:

Տօնսկու լագէրին շաղ ու շաղ մաշտ օնօտուտինըն մէրօ: Մէնօնընուն չըպահու:

Զուբայրու դարին սօնդալով Տուղապսու, լրծին զընդու:

Հրոնըն ալ մալի վագօններով դարին օնծութին Սիրիի՝ Տօնսկ:

Տօնսկու լագէրին շաղ ու շաղ մաշտ օնօտուտինըն մէրօ: Մէնօնընուն չըպահու:

Զուբայրու դարին սօնդալով Տուղապսու, լրծին զընդու:

Հրոնըն ալ մալի վագօններով դարին օնծութին Սիրիի՝ Տօնսկ:

Տօնսկու լագէրին շաղ ու շաղ մաշտ օնօտուտինըն մէրօ: Մէնօնընուն չըպահու:

Զուբայրու դարին սօնդալով Տուղապսու, լրծին զընդու:

Հրոնըն ալ մալի վագօններով դարին օնծութին Սիրիի՝ Տօնսկ:

Տօնսկու լագէրին շաղ ու շաղ մաշտ օնօտուտինըն մէրօ: Մէնօնընուն չըպահու:

Զուբայրու դարին սօնդալով Տուղապսու, լրծին զընդու:

Հրոնըն ալ մալի վագօններով դարին օնծութին Սիրիի՝ Տօնսկ:

Տօնսկու լագէրին շաղ ու շաղ մաշտ օնօտուտինըն մէրօ: Մէնօնընուն չըպահու:

Զուբայրու դարին սօնդալով Տուղապսու, լրծին զընդու:

Հրոնըն ալ մալի վագօններով դարին օնծութին Սիրիի՝ Տօնսկ:

Տօնսկու լագէրին շաղ ու շաղ մաշտ օնօտուտինըն մէրօ: Մէնօնընուն չըպահու:

Զուբայրու դարին սօնդալով Տուղապսու, լրծին զընդու:

Հրոնըն ալ մալի վագօններով դարին օնծութին Սիրիի՝ Տօնսկ:

Տօնսկու լագէրին շաղ ու շաղ մաշտ օնօտուտինըն մէրօ: Մէնօնընուն չըպահու:

Զուբայրու դարին սօնդալով Տուղապսու, լրծին զընդու:

Հրոնըն ալ մալի վագօններով դարին օնծութին Սիրիի՝ Տօնսկ:

Տօնսկու լագէրին շաղ ու շաղ մաշտ օնօտուտինըն մէրօ: Մէնօնընուն չըպահու:

Զուբայրու դարին սօնդալով Տուղապսու, լրծին զընդու:

Հրոնըն ալ մալի վագօններով դարին օնծութին Սիրիի՝ Տօնսկ:

Տօնսկու լագէրին շաղ ու շաղ մաշտ օնօտուտինըն մէրօ: Մէնօնընուն չըպահու:

Զուբայրու դարին սօնդալով Տուղապսու, լրծին զընդու:

Հրոնըն ալ մալի վագօններով դարին օնծութին Սիրիի՝ Տօնսկ:

Ուղեբեն Օնիկի Սահակյանը ծնվել է Երևանում, 1958թ.: 1980թ. ավարտել է Խ. Աբրվյանի անվան մանկավարժական ինստիտուտի պատմա-աշխարհագորական ֆակուլտետի պատմության և մանկավարժության բաժնում: 1980-1982թթ. ծառայել է Խորհրդային բանակում: 1982-1994թթ. աշխատել է Երևանի հմ. 114 միջնակարգ դպրոցում որպես պատմության ուսուցիչ: 1984թ. ընդունվել ՀՀ ԳԱ պատմության ինստիտուտի ասպիրանտուրան: 1991թ. պաշտպանել է թեկնածուական ատենախոսություն՝ «Արևանտահայ ինքնապաշտպանական կոիվները 1915 թվականին» թեմայով: 1994-1997թթ. ծառայել է ՀՀ պաշտպանության նախարարության ռազմական ուսումնարանում (այժմ՝ Վ. Սարգսյանի անվան ռազմական ինստիտուտ): Այժմ աշխատում է ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի նոր պատմության բաժնում: Մեկ մենագրության, մի քանի ժողովածուների և բազմաթիվ հոդվածների հեղինակ է:

1916թ. փետրվարի 28-ին կայանում է Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերության (ԿՐԸ) Բարումի նասնաճյուղի ժողովը, որն ընտրում է ուր հոգուց, այդ թվում երեք կանանցից, բաղկացած հանձնաժողով։ Վերջինս պետք է մեկներ Ռիզե, հայ որբերին հայտնաբերելու և խումբ առ խումբ Բարում ուղարկելու համար։ Հանձնաժողովի տրամադրության տակ է դրվում 500 ռուբլի։ Նշված գումարն այնքան է բավարար չեն նշված առաքելությունը կատարելու համար, քանի որ անհրաժեշտ էր Բարումում վարձել տուն՝ այն կահավորել ու պատրաստել 50-ից 60 ծնողազուրկ երեխա-

ՈՐԻԲԵՆ ՍԱՐԱԿՅԱՆ

ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒՄԸ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՄԱՉԽԱՐՁԱՅՆ ՊԱՏԵՐԱՋՄԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ (1916-1917թ.)

Ա ռաջին համաշխար-
հային պատերազմի
տարիներին հայոց
ցեղասպանության զիներից եր
հանդիսանում Տրավիզոն վի-
լայեթի (նահանգի) և համանուժ
քաղաքի հայ բնակչությունը¹:
Նրանց որոշ մասին հաջողվում
է խուսափել բռնագաղթից և
ապաստանել լեռնային ան-
մատչելի վայրերում:

1916թ. Գետրվարի 26-ին
Բաթումի ս. Փրկիչ Եկեղեցու
պավո քահանա Մեսրոպ Մելյա-
նը² Ս. Եջմիածնի դիվանապետ
Տիրայր վարդապետին ուղղված
նամակում հայտնում է, որ
Գետրվարի 6-ի N47 գրությանը
դիմել է Եջմիածնի Եղբայրական
օգնության հանձնաժողովին,
Վերջինիս ուշադրությունը հրա-
միրելով ան հանգանաճի

ունենա վերը նշված հարցերով զբաղվել:

Ըստ ավագ քահանայի ունեցած մասնավոր տեղեկութիւններից. «Վերջերս խոփի, Արխավիթի, Արինենի ու Ռիզենի կողմերից մեծ բռվ քաղաքը (Բարում- Ո. Ս.) բերուած գերիներից-բոլորերից առնուած տեղեկութիւններից կան կենդանի մնացած հայեր ու բոլորն էլ Վերին աստիճանին կարիք ունեն հագուստի՝ ծերմակեղենին, ուստանանի ու ուտելիքի»: Տեր հայոց խնդրում է Տիրայր վարդապետին, որպեսզի Վերջինս հարց հարուցի Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գևորգ Ե-ի առջն՝ գումար տրամադրելու Վերը նշված նպատակի համար⁶:

Իր նամակի վերջում Տեր հայրը ներկայացնում է Տրավիզոն մեկնելու պատրաստ հանձնախմբի անունները՝ Հնայակ Ֆերգանյան, Երվանդ Շահմիլիյան, Գարեգին Ղազարոսյան, Հարություն Դավթյան, Հակոբ Սարյան և Սիհիրդատ Էմերյան⁷:

Φρίκωσ ήωjερή μασιβή ανωαρχήν υπηρετούτων έπειτα συναργήνται το θέμα της πολιτικής στην Ελλάδα. Το πρώτο μέρος της διαδικασίας είναι η αναζήτηση της πολιτικής που θα προστατεύει την ανθρωπότητα και την ανθρωπότητα στην Ελλάδα. Το δεύτερο μέρος της διαδικασίας είναι η αναζήτηση της πολιτικής που θα προστατεύει την ανθρωπότητα και την ανθρωπότητα στην Ελλάδα.

Եղանակը պահանջում է առաջ գործություն տեղի կառավարում են, որ «Տրապազզոնի հայերին կոտսորելուց յետոյ, նրանց երեխաներին նաւերով բերել են ՈՒզգ մահմեդականների միջև բաժանելու համար»⁸:

Փետրվարի 28-ին Բարուս վերադարձած Ա. Անտոնյանը և Յ. Զաքարյանը հայտնում են, որ Ոլգեռում և շրջակա մասեղական գյուղերում կան 200-ից ավելի հայ երեխաներ՝ 3-ից մինչև 14 տարեկան։ Ոլգե քաղաքի մահմեդականների տներում հայտնաբերվում են 60 ծնողազուրկ հայ երեխաներ։ Կան նաև որպես հարծ և կին տարած կանայք ու աղջիկներ։ Այդ կանանցից ու աղջիկներից երկուսին հաջողվում է բերել Բարում⁹:

Օեր ընդունելու և պատսպարելու համար¹⁰: Կաթողիկոսի հրամանով Ս. ավաքահանա Մելքանին փոխանցվում է 5 հազար բռւթի¹¹:

Փետրվարի 29-ին Տեր Յայրը հայտնում է Եջմիածին, որ ծնողազուրկ երեխաների համար Բաթումի «շրջանային կոմիտեի քաղաքական կոմիսարիայից... ստացայ 60 ձեռք ճերմակիղեն ու ոտնաման»¹²:

Տեր հայրը տեղեկացնում է, որ Ոխզես
ում հայտնաբերվել են Յա առաքելակա-
նական պատկանող իրեր՝ խաչեր
և կտեղական հագուստներ և այլն։ Քա-
հանան հայտնում է, որ Ոխզես լայ-
գործում են թյուն է ծավալել Բաքվի մահ-
մեղական բարեգործական ընկերությու-
նը բժիշկ Սուլթանովի գլխավորու-
թյամբ¹³։ Նմանատիպ աշխատանքներ ե-
ն իրականացնում վրացական բարեգոր-
ծական ընկերությունը աջար բնակչու-
թյան շրջանում, նրանց հատկացնելով ո-
միայ նպաստ, այլև իրավաբանական օգ-
նություն։ Մ. ավագ քահանա Մելյանը ցա-
վով և ափսոսանքով նշում է, որ «ամենին
շատ նահատակված, ամեն բանից զրկու-
ած ու կողոպտուած հայր չունի նոյն իս-
մի յատուկ շրջիկ հովիտ, ուստιնասիրող
քաջականություն, կողոփողատու»¹⁴։

ինքնին հասկանալի է Տեր իոր մտա
հոգությունը տրապազնաբնակ հայերին
շուտափույթ և որակյալ օգնություն ցու
ցարերելու և ծնողազուրկ երեխաներին
ճանաչելու համար Տեր առ Շնունդ

Բարունից Ա. պազ քահանա Սելյանը
տեղեկացնում է, որ Ուգեշի շրջակայքում
«մեր օրոքի առաջնապահնա ժամանակ
նկատուել են մոր սպամուած հայերի դի-
թուածութիւնը»:

ակներ»¹⁶: ԿՐԸ-ն Բարումի մասնաճյուղը կարողանում է ստանալ Պիրմորակյան ջոկատի (Կովկասյան 1-ին բանակային կորպուս) հրամանատար, գեներալ Վ. Պ. Լյախովի թույլտվությունը Ոիզե նուտք գործելու և հայ որդեր հայտնաբերելու և Բարում տեղափոխելու համար: ԿՐԸ-ը տրամադրում է 30 հազար ռուբլի Բարումուն և Կոբուլեթիուն տրապազզունակ հայերի համար ապաստարաններ հիմնելու համար¹⁷:

1916թ. ապրիլի 5-ին Պրիմորսկյան ջոկատը և Սևծովյան ռազմական նավատորմը գրավում են Տրավիդրուն քաղաք-նավահանգիստը: «Le Temps» թերթի հաղորդման համաձայն, քաղաքում գտնվել են «50 հաշ որբ, 15 կին և մոտավորապես 1000 տղամարդ, որոնք քաղաքի կողմէց:»¹⁸

Կազմվում է Կովկասյան ռազմական օկրուզի Տրավիդրունի ամրացված շրջանը (**Տրավունդսկի սկզբանական ամրությունների կառուցումը:** Տրավիդրուն ռուսական վարչակարգը ամրապնդելու նպատակով նշանակվում է սոտիկանապետ: Նա իր ենթակայության ներքո ուներ վեց օգնականներ՝ պրիմտապեր, 12 քաղաքին հսկիչներ և 120 ոստիկաններ¹⁹:

Զինվորական իշխանությունների թույլտվությանը Ռիգենս գտնվող հանձնախումը տեղափոխվում է Տրավիդրուն: 1916թ. ապրիլի 19-ին գեներալ Վլ. Պ. Լյախովը պաշտոնական արտոնում է Հայկական կոմիտեին գործելու Տրավիդրունը: Ապրիլի 26-ին Տրավիդրուն հիմնվում է Հայկական կոմիտեն, որը գլխավորում է Մ. ավագ քահանա Սելյանը²⁰: Հայկական կոմիտեն պետք է գրավվեր ոչ միայն ողջ մասաց հայերի փրկությամբ, այլև սպանված կամ աքսորված հայերի և հայ եկեղեցու լքված գույքի հաշվառման ու տնօրինման խնդիրներով²¹:

Տրավիդրունի գրավումից 13 օր անց քաղաք է գալիս Ռուսատանում հայ կարողիկների ներկայացուցիչ, քահանա Թիմոքես տեր Գյուլյանը: Գեներալ Վլ. Պ. Լյախովի հրամանով քահանային հանձնվում է հայ կարողիկներին պատկանող Եկեղեցին, որը բուրքերը վեր էին անել տպարանի: Խեկ գեներալ Յարուժկինը Յայր Թիմոքեսին բոյլատրում է տնօրինել և հսկել հայ կարողիկներին պատկանող անշարժ գույքը: 1916թ. հուլիսի 12-ին Տրավիդրունի ամրացված շրջանի պետ, գեներալ Ալ. Վլ. Շվարը (1874-1953) քահանային տալիս է գրավող հրաման՝ անշարժ գույքը տնօրինելու վերաբերյալ:

Քահանան հաստուկ հայտարարությամբ դիմում է հայենակիցներին, որպեսզի վերջիններս տեղեկացնեն անշարժ գույքը ունեցող տրավիդրունի գտնվելու վայրը²², հավանաբար նրանցից թույլտվություն ստանալու գույքը տնօրինելու կամ հսկելու նպատակով:

Համառուսատանյան քաղաքների միության Կովկասյան բաժանունքը Տրավիդրուն է գործուղում թիշկը ե. Մինասյանին՝ բնակչությանը բուժօգնությունը կազմակերպելու նպատակով²³:

Տրավիդրուն հայկական կոմիտեի որոնողական աշխատանքների արդյունքում հայտնաբերվում են նահներականների տներում գտնվող 200 ծնողագուրկ երեխաներ²⁴: Նրանց մեծ մասը տեղափոխվում է Բարօն, մի մասն է ապաստամում է ազգականների մոտ: Որեքի փոքր թվաքանակ տեղավորվում է Տրավիդրուն Քաղաքանը Քաղաքների միության հիմնած որբանոցում²⁵:

Հայկական կոմիտեն հաշվառում է Տրավիդրուն քաղաքում հայերի ունեցած անշարժ գույքը: Նախական ուստամբականությունները ցույց են տալիս, որ հայերն պատկանող 426 տներից 131-ը ամբողջությամբ քաղաքական հայերի կիսաբան: հայերն ու-

նեցել են 141 խանութք²⁶: Տների ուխանությունների մի մասն ամբողջությամբ քաղաքում կամ ավելի քաղաքում է երիտրությական իշխանությունների և տեղական մահմերական բնակչության կողմից:

Հայկական կոմիտեի ուստամբական ջոկատը կողմից է Տրավիդրուն քաղաքում գործություն ունեցության կողմից:

Ուստամական գործի առաջխաղացումը հնարավորություն է տալիս նահանգի դժվարամատչելի վայրերում ապաստանած հայ բնակչության բեկորներին զալ Տրավիդրուն: Օրական քաղաք է գալիս գալիս 200-ից 300 հայեր: Քանի որ Տրավիդրուն պարենի և առաջին անհրաժեշտության պարագաների խիստ կարուի 200-ից 250 տներ կարենի է ուստի տրավիդրունից:

համար²⁷:

Ըստ Միսակ Թորլաքյանի, Տրավիդրունի 60 հազարանոց հայ բնակչությունից փրկվել էր մոտ 2500: Նրանցից 1500 փրկվել էր «գենը ծերին կոռւելով»²⁸:

1916թ. մայիսին Տրավիդրունի Հայկական կոմիտեն հնարավորություն է ունենում անցկացնել նոր վիճակագրություն և հայերի ունեցվածքի հաշվառում:

Գիտերի անունները	Հայերի թիւը պատերազմից առաջ		Ներկայումս կենտրոնի մնացած հայերի թիւը				
	Տուն	Հայ	Տղամարդ	Կին	Տղայ	Աղջիկ	Գումար
1.Տրավիդրուն քաղաք	1200	8000	13	25	35	19	92
2. Սիւրնեն	80	630	17	10	6	6	39
3. Սիֆեր	33	265	2	-	1	-	3
4. Ապին	40	300	18	5	2	2	27
5. Սամերա	24	190	2	-	-	-	2
6. Ֆիրմանուտ	25	200	1	-	-	-	1
7. Կալաֆիա	56	390	20	8	-	4	32
8. Թիան	30	178	1	-	-	-	1
9. Տրոնա	9	80	3	-	-	-	3
10. Շանա	38	280	30	9	1	1	41
11. Կիշանա	43	365	3	-	-	-	3
12. Աֆիան	18	110	-	-	2	-	2
13. Սամարուքսա	21	170	19	6	2	2	29
14. Շոշարա	35	265	2	2	-	-	4
15. Ակափիա	28	200	5	6	2	1	14
16. Կոռնելա	40	235	4	2	2	2	10
17. Ջեֆանոս	59	365	2	2	-	-	4
18. Անիֆա	23	210	1	1	6	-	8
19. Տելիպալքա	10	60	1	-	-	-	1
20. Թոփալի	7	70	8	1	2	1	12
21. Վերանա	23	180	8	-	3	1	12
22. Կրոպի	30	210	8	1	4	4	17
23. Սունդա	3	10	1	1	4	-	6
24. Թոց	25	200	7	3	5	5	20
25. Սինալի	7	35	1	-	1	-	2
26. Սանգիլեր	9	50	1	-	2	-	3
27. Սիմերա	20	150	2	-	-	1	3
28. Նիխածանա	13	120	6	1	2	-	9
29. Պարիան	22	180	7	2	2	3	14
30. Տիվուանոչ	5	31	1	-	-	-	1
31. Զիզաքսա	33	125	2	-	-	-	2
32. Լազանա	25	270	1	-	-	-	1
33. Ազոյ	40	370	3	-	-	-	3
34. Օլասա	8	50	5	-	1	-	6
35. Սահմադ	8	55	-	6	-	1	7
36. Իլէ	20	190	-	1	-	-	1
37. Սիւրա	2	15	3	-	-	-	3
38. Ազոհս	15	150	13	3	-	-	16
39. Վոզպիա	7	35	-	-	-	3	3
40. Կիլաք	7	50	1	-	-	-	4
41. Սալա	50	300	2	-	-	-	2
42. Կապարոն	25	250	-	-	-	-	-
43. Զազուրդիս	30	250	-	-	-	-	-
44. Կապան	20	200	-	-	-	-	-
45. Օհֆրիկիա	18	150	-	-	-	-	-
46. Սաբարիս	10	130	-	-	-	-	-
47. Այլայլ տեղացիներ	-	-	14	9	14	9	46
	2295	16343	238	104	99	65	506

Վարձակալությամբ տալ ամսեղությունը կարելի է բարձրացնել Ալմաստի ու Տրավիդրունի վայրությամբ գույքը: Այսպիսով: Այսպիսով կարուցության մոտ: Որեքի փոքր թվաքանակը տեղականությամբ գույքը է ազգականների մոտ: Որեքի փոքր թվաքանակը տեղականութ

